

YABANCILARIN HATIRALARINDA OSMANLI İMPARATORLUĞU VE YABANCI YAZARLARIN OSMANLILARLA İLGİLİ OLARAK TÜRKÇE'DE YAYIMLANMIŞ ANILARI ÜZERİNE BİR BİBLİYOGRAFYA DENMESİ

İRFAN KARAKOÇ
FATİH ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

*K*işilerin olduğu kadar milletlerin de belleği demek olan anılar, özellikle sosyal bilim araştırmacıları için -ihtiyatla yaklaşılması gerekse de- önemli belgelerdendir. Avrupa edebiyatlarında XVI. yüzyıldan itibaren özel bir tür olarak ilk örnekleri görülen ve XIX. yüzyıl romantiklerinin etkisiyle yaygınlaşan anı türü, bizde hemen her yeni fikrin ve kavramın ilk örneğinin görüldüğü Tanzimat'tan sonra artmasına, diğer edebî türleri beslemesine ve onlara kaynaklık etmesine rağmen verilen eserler çok azdır. Bu eksiklik bugüne kadar birçok yazar tarafından çeşitli sebeplerle açıklanmaya çalışılsa bile, son zamanlarda yavaş yavaş canlanan türün temel olarak yazı hayatımıza yerleşmemesi önemli ve düşündürücü bir problem olarak karşımıza çıkıyor. Batıda anı türünün geçerliliğini anlatmak için A. Davenport'un söylediiği şu cümle üzerinde durmak sanınız yeterli olacaktır. "İngiltere'de belirli bir yaşa gelip de anı yazmayan kişi yoktur."¹ Böylelikle anı yazma bilinci, Batıda halk içinde çeşitli yönleriyle öne çıkmış kişilerden çok, öğrencilerden işçilere kadar toplumun her kesiminde görülmektedir. Bu anılar, küçük insanların yaşamlarını, özlem-

lerini, insan ilişkilerini belirtmesi ve toplumun sosyal davranışlarını göstermesi bakımından değerlidir.

İşte bu anı yazma bilinç altyapısıyla Osmanlı ülkelerine, haçlı seferleri, sefirlilik, gezi, ticaret, misyonerlik vb. sebeplerle gelen batılılar, kaldıkları süre içerisindeki gözlemlendikleri olayları, çeşitli bakış açıları ve değerlendirmelerle yazmışlar ve bunları yayımlamışlardır. Yayımlanan bu anılar, yabancıların özellikle batılıların, dünya siyasetinde yüzBILLER boyunca önemli rol oynamış olan Osmanlı İmparatorluğu/Devleti'yle² ilgili düşünceleri vermesi bakımından da ayrı bir önem taşımaktadır.

Osmanlı Devleti'nin kurulma, gelişme ve çökme gibi çeşitli devirlerini içine alan zaman dilimi içerisinde, devletin yapısı, siyasal ve sosyal durumunun; halkın gündelik yaşamının; Anadolu ve İstanbul'un, diğer bir deyişle "memalik-i Osmanlıye"nin çeşitli bölgelerinin anıları olduğu bu anınlarda, belki de kişilerin bakış açılarından kaynaklanan çok ilginç sahneler, konulara ve anlatımlara rastlıyoruz. Bu anlatım Batılı'nın kafasında her zaman egzotik ve bilinmezler diyarı olarak hayal edilen Doğu'yu, yer yer "Oryantalist" söylemiyle var et-

Edmondo de Amicis'in 1883'te basılmış
Osmanlı İstanbul'ndaki günlük yaşıntı,
örf ve adederi anlatan kitabı.

se de, təcəssüsler çoğunlukla nesnel olarak ifade edilmeye çalışılmıştır. Batıdaki Batı'ya açılış kapımız olan Fransa'daki "Türk" imajını (özellikle 17. yüzyıl öncesi ve sonrası) geçmemiz açısından büyük önem taşıyan bu seyahat anlatıları temelde şu üç unsur üzerine bina edilmesi gereken türün özelliklerini taşıyıp taşımaması yönüyle değerlendirilmelidir:

-Seyahatin yapıldığı sırada o ülkenin gerçek durumu

-Seyyahın şahsiyeti (eğer varsa dehası, bu isteki tecrübesi, bilgisi, şahsiyeti, zevkleri ve hatta mizacı)

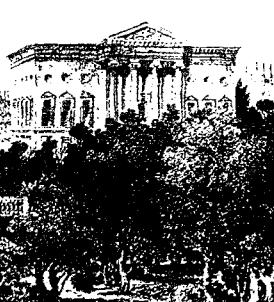
-Gideceği memlekettaki kendi memleketteinde edindiği bilgi (seyyahın müracaat ettiği okuyucularının çoğunun ön fikri ve -belirli bir ölçüde- hareketinden önce kendi fikri... ve belki hareketinden sonra da, kendisinden önce aynı konu üzerinde yazmış seyahat kitaplarının daki anlatımı, vb...).

İşte bir gezi kitabıın öncelikle sahip olması gereken bu özelliklerle beraber var olduğunu düşünürsek, Osmanlı/Türkiye üzerine yazılmış bu kitaplardaki eksikliklerin getirdiği bazı olumsuzluklar ister istemez ön plana çıkacaktır. Jean Thévenot'un anılarını sadeleştirerek 1695 yılında Paris'te yayımlayan François Billacois, kitaba yazdığı panoramik girişte, bir seyahat kitabında olması gereken bu özellikleri belirterek, 1650 öncesi ve sonrası (Thévenot'un yaptığı gezi öncesi ve sonrası) Fransa'sının Türklerle ve Türk İmparatorluğu'na bakış açısını ilginç anekdotlarla aktarır. Bu anekdotların Fransız halkına, iki ülkenin hükümdarları arasında gidip gelen özel elçiler, krala ya da Tanrı'ya hizmet için giden misyonerler, Doğu Akdeniz limanlarında ticaret yapan tüccar, armatör ve gemi kaptanları, sefaret mensupları/konsoloslar ve macera arayan seyyahlar aracılığıyla ulaştığını söyleyen Billacois; tarihçi Fernand Braudel tarafından açıklanan ve gitgide psikolojik bir problem haline gelerek manastırları korkutan Doğu Akdeniz'de İslâm dinine geçme salgını, Türk'ün savaşçılığı ve gücü, Türk tehlikesinin devamlılığı ile Hristiyanlık ve İslami-

yet arasındaki devam eden rekabet vb. pek çok sebebin göz önünde bulundurularak anlatıldığı bu olaylara şüpheye bakılması gerektiğini belirterek çizilen Türk portresini aktarır:

"Türk, fizikî bakımından bir çeşit devdir. Kuvveti zaten atasözlerine geçmiştir. O, cesur ve dayanıklı bir savaşçıdır, dolayısıyle tekliklidir. Kıyafet ve süsü ile muhteşem ve yabancı olarak tahayyül edilir. Askerî hünerleri, saray oyunları, devrin büyük gösterileri daima -ve her zaman başarı ile- 'Türklerin' süvari alaylarını ve tuğ takımlarını temsil eder. Bu, bizim nisbet ölçü ve normlarımızdan ayrılan, eğer ürküntü vermiyorsa güldüren Herkul'ü andıran bir devdir. Bazı uçan yapraklar Türk'ü Gargantua gibi masal kahramanı yaparlar. Hükümdar, Irak'da verdiği bir ziyafette bit, pire ve tahta kurusu ile doldurulmuş İngiliz tırtısını ikram eder ve kürdan olarak fil dişi kullanır. Eğer buradaki Türk'ü bir kelime ile özetlersek, o devâsa bir yaratiktır.

O halde fizikî bakımından hemen hemen mitolojik bir yaratiktır. Ruh olarak ise hemen hemen per ya da şeytan gibi bir şeydir. Kuvvetli olduğundan zâlimdir. Fethedilmiş ülkeler ve Hristiyanlar gözünde zâlim olduğu kadar, kardeşlerine karşı da zâlimdir. Çünkü sadırazam, devamlı idâm ve boğma işleri düzenler. Padişahın, kendisinden sonra kimin tahta geleceği meselelerini halletmek için hususî bir kanunu vardır: 'Öldüğü zaman şehzadelerin en büyüğü 'imparatorluğun temel kanununa göre (erkek kardeşlerini) devletin muhafazası için boğdurttur'. Daha körsü kan döküçülü Türk'ün kallesiğidir. İmansız olan dinde gerçek imanı terkedip kötü iman sahibi olandır ve milletlerarası müünasebetlerde sapık inancın koruyucusudur. O karşı koyan bir devdir. Düşman değil bir rakiptir".

Fransız sefareti Osmanlı'yı kitaplarında anlatan yabancı yazarlar için önemli bir mekan.

tildigini fakat sonraları gitgide daha net gözlemler ve ifadelere rastlanıldığını ve ayrıntıların sınırlanmaya başladığını belirterek “açık seçik, doğru ve düzgün anlatımlara kavuşmak için yaşadığımız çağın beklemek gerekmıştır”⁵ der. Fakat herşeye rağmen bu anınlarda anlatılanlar puslu bir aynadan akseden görüntüler gibidir. Bu görüntüler tam olmasa da gerçeğinin sadık bir yansımasıdır. Onların çoğu zaman eleştiri süzgecinden geçirmeksiz aktardıkları izlenimler arasında değişmeden sürüp giden bu eski doğu dünyasının çizgilerini bulmak ve bazı yeni bilgiler edinmek mümkündür.

Seyahat hatırlarında geçen mekânlardan en önemli kuşkusuz İmparatorluğun kalbi ve “dersaadet”i olan İstanbul'dur. Ayrıca İstanbul, Roma ve Kudüs'ün yanısıra üç mistik şehrden biridir ve insanların hayalinden hiçbir zaman çıkmamıştır. İşte bu sebeplerden her gezgin eserinde bu büyüülü şehrden mutlaka söz etmiştir. Bu yazarlardan biri de Madam Fontmagne'dır. Fontmagne kitabının başlarında hislerini şöyle anlatır:

“Doğu'nun bir köşesini gören insan, orada ruhundan bireyler bırakır gider. Ben de daima, hem de büyük bir zevk duyarak gençliğimde İstanbul'da geçirdiğim güzel günleri hatırlar, anarım, Ne hayatı etkileyen olaylar ne de yaşadığım sevinçli ve üzüntülü hadiseler o geçmiş günlerin bende bıraktığı izlerin canlılığını silememiştir”⁶.

İstanbul'la beraber, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde bulunan, Belgrad, Niş, Varna, Büyükes, Sılistre, Karadağ, Dalmация, Bosna-Hersek gibi Balkan şehirlerinin yanısıra, seyahatin gidiş yolu üzerine rastlayan Edirne, Çanakkale, İzmir, Bursa, Ankara, Erzurum gibi Anadolu şehirleri de gezi anılarına dahil edilir.

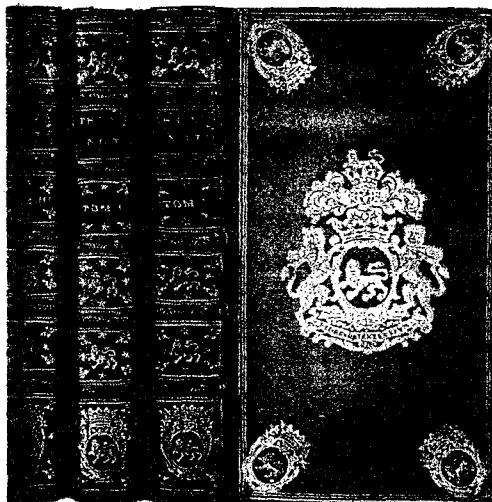
Yabancı seyyahların veya anı yazarlarının Osmanlı İmparatorluğu gezilerinde üzerinde en çok durdukları konulardan biri olan kadınların sosyal yaşıntıları/hakları ve harem, Batı'da Doğu üzerine konuşulan ve merak edilen en önemli konu olduğundan önemini bugün bile yi-

tirmemiştir. Fakat bu konu belki de en objektif bir şekilde, onları en iyi anlayacak olan ve Doğu'nun mahremiyetini en kolay biçimde aşacak olan kadın yazarlar tarafından anlatılmıştır. Bu bağlamda Osmanlı ülkesini, çeşitli vesilelerle gelen bir çok kadın ziyaret etmiştir. Buna dan anılarını yazanlar arasında kronolojik olarak sırasıyla Lady Montagu (1717-1718), Miss Julia Pardoe (1835), Dorina L. Neave (1881-1907), Mrs. Max Müller (1891) ve Marcelle Tinayre (1908)'i sayabiliriz. Bu kadın yazınlardan en bilineni olan Lady Montagu, Eşi Wortley Montagu'nun İstanbul'a İngiliz elçisi olarak tayin edilme üzerine Almanya, Avusturya ve Macaristan üzerinde Türkiye'ye gelmiştir. 1717-1718 yılları arasında Türk

ye'de bulunan Lady Montagu bulunduğu süre içerisinde Türk yaşamışına ait mektuplarıyla sadece gezi edebiyatının değil, Türk toplum hayatı ait tarih içinde de önemli bir isim olmuştur. Mektuplardan Osmanlı idaresi müslümanlı ve bazı tarihî olaylar hakkında verilen bilgiler, ikinci elde kaynaklara dayandığı için yanlış ya da yetersiz olsa da, Türk hayatına ait bizzat yaptığı müşahedeler bir sosyal tarihçi içi oldukça önemlidir. Bu müşahedeler ev ve aile hayatı söz konusu olduğunda, ancak bir kadının görebileceği ve ayırt edebileceği ayrıntılarla daha bir önem kazanmaktadır.

Batılılar için özellikle büyük konakların ve sarayların haremlerinde kadınların yaşadığı hayat, çocukların muhayyilesinde Binbir Gece masallarındaki gibi birer egzotik manzara haline girmektedir. Montagu, çoğunlukla havalanrı olan bu manzaraları mektuplarıyla yalanlamıştır. Zamanın en çok ilgi çeken ülkelerinin başında gelen Osmanlı İmparatorluğu, mevcut sosyal ve siyasi bünyeyi eleştirmenin bir vasıtası olmak üzere uydurma seyahat eserleri yazmanın bir âdet haline geldiği Avrupa için bulunmaz bir hazinedir. Lady Montagu, 17 Haziran 1717 tarihli bir mektubunda, Türkiye hakkında yanlış bilgilere sahip olan bir Lady'ye:

“Görüyorum ki fikirlerinizi Türkiye hakkında bilgisi gayet az ve itimad edilemeyecek olan, yazar Dü-

Jean Thévenot'un Osmanlı üzerine yazdığı
5 ciltlik anı kitabı.

modları almışızdır. Ümmiyetle yalan ve saçma dolu Şark seyahatnamesini okumak şana garip bir zevk veriyor. Bu yazarlar herhalde ömürlerinde hiç kadın görmedikleri halde, kadınlardan, erkeklerle görüşmedikleri halde onları shâkîndan bahsedenlerdir. İçlerine bir delikten daha bakmaya cesaret edemedikleri camilerden büyük bir cesaretle bahsediyorlar. Türkler ümmiyetle gururdu. İnsanlar oldukları için memleketimizde seçkin bir mevki sahibi olmayanlarla görüşmezler. Bu bahsetmeklerim kibarlardır. Milletin dehası hakkında halktan bilgi toplayanların sözlerine nasıl güvenilir?" diyerek bu konudaki fikirlerini söylemiştir. Bu konuya anılarında yer veren diğer bir kadın yazar ise Mrs. Max Müller'dir. 1893 yılında İngiliz Sefareti'nde kâtip olan oğlunu görmeye gelen Mrs. Müller, Türkiye'yi ziyaret edenlerin, harem görmeden onların hayat tarzları hakkında tam bir bilgiye ulaşamayacaklarını belirterek:

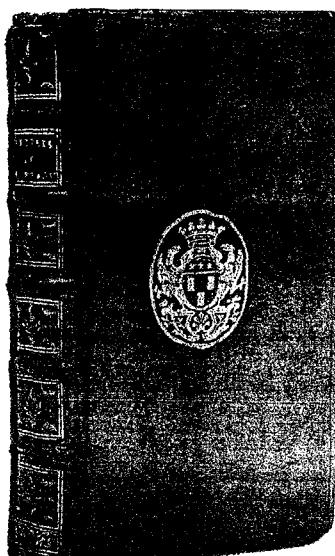
"Türk kadınlarının dış dünyanın gözlerinden uzak bulunduklarını düşünerek onların sosyal hayatı hiç bir rolleri ve tesirleri yok sanmak, çok büyük bir hata olur. (...) Vakıa bugünün Harem dairesindeki padişah zevceleri ve odalıkları bütün vakitlerini ve enerjilerini sadece giyecekleri güzel elbiseler ve yiyecekleri şekerlemelere hasreden birer süs bebeği iseler de, birçok paşa hanımları ince zekâları sayesinde, kocalarının mallarını ve işlerini büyük bir başarı ile idare eden kadınlardır" der. Diğer kadın yazarlar da bu konudaki görüşlerini aynı çerçevede belirtmekle beraber, kadınların örtünmesini ve poligamiyi eleştirmişler ve bu adetlerin değişmesi gerektiğini söylemişlerdir.

Seyahat anılarında bulduğumuz en önemli özelliklerden biri de yazıldıkları devir için, gündelik hayatı, yaşamı ve siyasal yönetimi vermesidir. Bu anı kitapları içerisinde bu yönyle en dikkati çekenlerden birisi de Hans Dernschwam'ın 1553'teki gezisinden sonra yazdığı "İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü"dür. Dernschwam, Batı dünyasına ilk defa olarak yolculuğu esnasında geçtiği Osmanlı idaresindeki Balkan memleketleri ile Türk-

ye de gördüğü yerler hakkında ayrıntılı coğrafi-topografik bilgiler vermiştir. Gezgin büyük bir titizlikle uzaklıkları, dağ ve tepelerin tahmini yüksekliklerini, ırımkaların, derelerin ve köprülerin uzunluk ve genişliğini, saray ve şatoların, kervansarayların, cami ve mescitlerin büyüklüğünü rakamlarla ifade etmiştir. Aynı titizlikle Türk uzunluk, ağırlık ve sıvı ölçülerini, her türlü yiyecek maddeleinin ve Anadolu'da ancak Rum köylerinde tedarik edilebilen şarabın fiyatlarını, Türk paralarının biçimini ve değerini tekrar anlatmıştır. Türk yemeklerinden, içkilerinden, bunların nefaset ve lezzetinden söz etmiştir.

Dernschwam, yalnız maddî kültürle ilgili bilgiler vermekle yetinmemiştir. Türklerin yaşayış tarzları, örf ve âdetleri, düğünleri, bayramları, Türk aile hayatı, evlenme ve boşanmalar, kısaca o devrin Türk sosyal hayatında akla gelen her husus hakkında geniş bilgi vermiştir. Eserde Osmanlı'nın idare sistemi, padişahlar, paşalar, yeniçerilerin yaşayış tarzları hakkında da bilgiler yer alır.⁹

Bu hatırların yanında araştırma-inceleme anı türü eserler de vardır. Sir Charles Eliot'ın "Avrupa'daki Türkiye" ve F. H. A. Ubucini'nin "1855'de Türkiye" adlı ikişer ciltlik eserlerinde, hatırlardan çok Türk tarihi ve Türklerle ilgili tanıtıci bilgilere rastlanır.

Lady Mary Wortley Montagu'nun
1800'de Paris'te basılan anı
kitabı.

YABANCI YAZARLARIN OSMANLILARLA İLGİLİ OLARAK TÜRKÇE'DE YAYIMLANMIŞ ANILARI BİBLİYOGRAFYASI

Bu konu üzerinde Türkçe'de yayımlanmış bir çok kitap bulunmaktadır. Bu kitapların aşağıda vermeye çalıştığımız dökümü kûşkusuz eksiktir ve araştırmanın tarafından tamamlanmayı beklemektedir. Ayrıca bu anı kitaplarının arasına günlük özelliği taşıyan mektupları da ilave etmeyi uygun gördük ve anılardan tespit edebildiklerimizin orijinal isimlerini vermeye çalıştık. Bunun dışında yabancı olsunmakla beraber Osmanlı ekalliyelerinin hatırlarını da farklı bir kategori olarak kabul etti-

ğimiz için bu bölümün sonuna ekledik. Bibliyografik bilgileri verilen kitapların dışında, yabancıların Osmanlı Devleti konusunda dilimize çevrilmemiş daha bir çok

seyahatname ve anı kitabı bulunmaktadır. Tespit ettiğimiz bu kitapların künayelerini konumuzu aşması sebebiyle vermedik.¹⁰

- 1 A. Davenport, "İngilizlerin Hatıra Defterleri", *İstanbul Dergisi*, N. 36-37 (1945).
- 2 "Osmanlı İmparatorluğu" tabiri, 18. yüzyıldan sonra, Batılılarla beraber kullanılmaya başlanmıştır. "İmparatorluk" terimi, hâkim bir ırk sınıfının devletin başında bulunduğu çok uluslu yapılar için kullanılabilir. Oysa Osmanlı Devleti'nin siyasi yapısı, Batıdaki "İmparatorluk"ların siyasi yapısıyla aynı değildir. Bu sebeple, gerek sosyal, gerek siyasetinlerde temimin karşılığı olarak daha çok "Devlet-i Âliyye-i Osmaniye"nin kullanıldığı görülmektedir.
- 3 Bazı İngiliz seyahahların gezi ve izlenimleri için bkz. Tülay Reyanlı, *İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983.
- 4 Jean Thévenot, 1655-1656'da Türkiye, ss. 26-27.
- 5 Jean Ebersolt, *Bizans İstanbulu ve Doğu Seyyahları* (Orj. Constantinople Byzantine et les Voyageurs du Levant, Paris, 1917), çev.: İlhan Arda, İstanbul, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., 1996, ss. 1-3.
- 6 La Baronne Durand De Fontmagne, *Kırım Harbi Sonrasında İstanbul*, s. 11.
- 7 Lady Montagu, *Türkiye Mektupları 1717-1718*, ss. 101-102.
- 8 Mrs. Max Müller, *İstanbul'dan Mektuplar*, s. 147.
- 9 Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, ss. 1-15.
- 10 Bu konuda daha geniş bilgi ve bibliyografi için bkz.: Jean Ebersolt, *Bizans İstanbulu ve Doğu Seyyahları; Yabancılara Göre Eski Türkler*, hazırl.: Prof. A. Djevad.

KAYNAKLAR

- AMICIS, Edmondo de, *İstanbul (1874)*, çev.: Prof. Dr. Beynun Akyavaş, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981, VI+504 s. (Orj. Constantinopolis Itallya.)
- ANDREASYAN, Hrand D. *Polonya'lı Simeon'un Seyahatnamesi (1608-1616)*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1964.
- ARMSTRONG, H. C., *Türkiye Nasıl Doğdu*, İstanbul, Arma Yayınları, 1997, 164 s.
- BARBORO, Nicolo (Venedik Asilzadesi), *Kostantiniye Muhâsârâti Ruznamesi*, İstanbul, İstanbul Fethi Derneği Neşriyatı, Halk Basımevi 1954, 77 s. (İlk bs. Viyana Tendler ve Ş. Kitaphanesi 1856)
- BARONES Taskin, *Perâ Hâtıratı*, hazırl.: Jack Delon, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Yayıncılık, 1993, 192 s.
- BUSBECQ, Augier de Chisien, *Kanunu Devrinde Bir Sefirin Hâtıratı (Türk Mektupları)*, Ankara, İstiklal Matbaası, 1953, 124 s. (1. bs. *Türk Mektupları*, çev.: Hüseyin Cahit Yalcın, İstanbul, 1939)
- CRAVEN, Elizabeth, *1786'da Türkiye*, İstanbul, Çığır Kitabevi, 1939.
- DERNSCHWAM, Hans, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, çev.: Yaşar Önen, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1987, 427 s. Haritalar.
- D'HOSSEN, M. de M. *18. Yüzyıl Türkîyesinde Örf te Adâlet*, çev.: Zerhan Yüksel, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser Serisi, N: 3, Kervan Kitapçılık, ty., 267 s. (Orj. *Tableau General de l'Empire Ottoman*. 4. c.)
- D'OHSSON, I. M., *Harem-i Hümâyûn*, çev.: Ayda Düz, İstanbul, Hayat Tarih Mecmuası (ilate), 1972, 32 s.
- ELIOT, Sir Charles, *Avrupa'daki Türkiye*, 2. c. çev.: Adnan Sinan-Şevket Serdar Türel, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser Serisi, N: 96-97, ty., 258-189 s. (Orj. *Turkey in Europe*, Londra, 1900)
- ELLİSEN, Grace Mary, *Bir İngiliz Kadın Güzeliyle Kusa-i Millîye Ankara'sı*, çev.: İbrahim S. Türel, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1975, 328 s. (Yeni Basımı, Ankara da Bir İngiliz Kadın, çev.: Osman Olcay, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1999, 381 s.)
- FALKENHAYN, Gurl, Erich Von (1914-1918 Sene'lerinde Alman Başkumandanı), *General Falkenhayn'in Hâtıratı*, çev.: Bursali Mehmet Nihat, İstanbul, Erkân-ı Harbiyye Mektebi Matbaası, 1540, 15-166+2 s.
- FESEH, Paul, *Abdüllâhîmîn Son Günlerinde İstanbul*, çev.: Erol Üyepazarçı, İstanbul, Papirüs Yayınları, 1999, 695 s.
- FOCH, Mareşal, *1914-1918 Harbinin Tarihi ve Yarışacak Hâtıralar*, 2. c., çev.: Hüseyin Rahmi Apak, İstanbul, Askerî Matbaa, 1959, 14+445 s.
- FONTMAGNE, Durand De, *Kırım Sonrasında İstanbul*, çev.: Gülgîçek Soytürk, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser Serisi, No: 110, 1977, 267 s. (*Un Siècle l'Ambrassade de France à Constantinople*, Paris, 1902).
- GALLAND, Antoine, *İstanbul'a Ait Günlük Hâtıralar (1672-1673)*, 2. c., hazırl.: Nahit Sırri Örik, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1949, 1973; 245, 178 s.
- GAUTIER, Theophile, *İstanbul*, İstanbul, İstanbul Kitaplığı, 1971.
- GENERAL E. A. L. BUAT, *Alman Ordusu 1914 ile 1918 Harbi Esnasında*, çev.: Ali Galip, İstanbul, Matbaa-i Askerîye 1339/1923, 1+39 s.
- GOLTZ, Gndl, Colmar von Der, *Goltz Paşa'nın Hâtıratı*, çev.: Salih Mayakuşu, İstanbul, Askerî Matbaa, 1933, 70 s.
- GRECE, Michel de, II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayında 30 Yıl, İstanbul, Millîyet Yayınları.
- HAMSUN, Knut-Andersen, H.C., *İstanbul'da İki İskandinav Seyyah*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998.
- HERBERT, F.W. Von, *Plevne Mâdufaasında Bir İngiliz Zabitinin Hâtıraları*, çev.: Nurettin Artam, Ankara, Ulus Basımevi, 1938, 186 s.
- HERZL, Theodor, *Theodor Herzl'in Hâtıraları ve Sultan Abdülhamid*, 1. bs. yay.: Ergun Göze, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1995, 463 s. (Belgelerle)
- HORVATH, Bela, *Anadolu 1913*, çev.: Tarık Demirkan, İstanbul, Tarih Vakti Yur Yayınları, 1996, 120 s.
- HOWARD, George William Frederick, *Türk Sularında Seyahat*, çev.: Şevket Serdar Türel, İstanbul, Tercüman 1001 Temel eser Serisi, N: 117, 1978, 102 s. (Orj. *Diary in Greek and Turkish waters*, Londra, 1854)
- HUTCHINSON, Frances Kinsley, *Otomobile İlk Gezi-Balkanlar 1908* (Dalmâçya, Karadağ, Bosna ve Hersek Yollarında), İstanbul, Aksoy Yayınları, 1999.
- İBN-İ BATUTA, *Seyahatname-i İbn-i Battuta Tercümesi*, İstanbul, Ceride-i Hâvâdis Matbaası, 1262/1846, 91 s.
- İNÇİCİYAN, P. G. 18. Asırda İstanbul, 2. bs. çev.: Hrand D. Andreasyan, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul Enstitüsü Yayınları, 1976, X-1-2 s.
- LAMARTINE, Alphonse de, *İstanbul Yazılıarı*, İstanbul, İstanbul Kitaplığı 1971.
- LEŞİÇKOF, İvan, *Balkan Muharebeleri Hâtıratından*, *Kırk Kilise'nin Sukutu*, çev.: M. Nuri Filibe, Balkan Matbaası, 1913, 22 s.
- LEŞİÇKOF, İvan, *Balkan Muharebeleri Hâtıratından*, *Mansurî ve Pirlepe Muharebi*, çev.: M. Nuri Filibe, Balkan Matbaası, 1913, 24 s.
- LEŞİÇKOF, İvan, *Balkan Muharebeleri Hâtıratından*, *Yaver Paşa'nın Esareti*, çev.: M. Nuri Filibe, Balkan Matbaası, 1913, 16 s.
- KADURNA, General, *General Kadurna'nın Hâtıratı*, çev.: Kadri, İstanbul, Askerî Matbaa, 1927, 47 s.
- KRAFFT, H. U., *Türklerin Elinde Bir Ahmâr Tacir*, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 1996, 131 s.

- KURİSEPIÇ, Serenay, 1550 Yılında Bosna, Sırbistan ve Bulgaristan Üzerinden İstanbul'a Giden Joseph Van Lambregt ile Nicola Jurensitz'in Günlüğü, çev.: Özlem Nurku, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1977, 56 s.
- LADY MONTEFIURO, La Mektupları, çev.: Ahmet Refik, 1. bas., İstanbul, Hilmi Kitabevi, 1910. Yeni Harflerle, Türkçe Mektupları 1717-1718: çev.: Ayşe Kuran, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser Serisi No. 12, Kervan Kitapçılık, 141 s.
- LOTI, Pierre, Çin'den Türkiye 1814, haz.: Fikret Şahoglu, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser Serisi No. 17, Kervan Kitapçılık, ty., 270 s.
- MIKES, Károly, A Század Bir Művész Körére Prém Ruhához: sz Miskolc in Türkiye Mektupları, çev.: Béla Tasnadi, Günümüz Türkçesine uyarlayan, Egen Turra, İstanbul, Aksoy Yayıncılık, 1999, 296 s. (Orj. Türkçesiyle Levelék)
- MİSMER, Charles, Hareket-i Alev-i İslâm, çev.: Mehmed Rauf Demirtaş, Bursa, Matbaası-Vilâyet, 1927/1911, 304+1 s. (Yeni Harflerle, İslâm Dünyasından Hatıralar), çev.: Mehmed Rauf, İstanbul, Bedir Yayınları, 1975, 192 s.
- MOLTKE, Mareşal Helmut Von, Türkiye Mektupları, çev.: Kemal Vehbi Gülb, İstanbul, Varlık Yayımları, 1967, 173 s.
- MÜLLER, Mrs. Georgina MAX, İstanbul'dan Mektuplar, çev.: Afife Bugra, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser Serisi N: 131, Kervan Yayıncılık, 1978, 171 s. (Orj. Letter from Constantinople, London, 1897)
- NEAVE, Dorina L. Eski İstanbul'da Hayat, çev.: Osman Öndeş, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser Serisi N: 128, 1978, 182 s. (Orj. Twenty Six Years on the Bosphorus, Londra, 1933)
- NERVAL, Gerard de, Doğru İş Seyahat, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- OLİVER, Türkiye Seyahatnamesi (1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul). Çev.: Oğuz Gökmen, Ankara, Ayyıldız Matbaası AŞ, 1977, XV+183+i s.
- PAPULAS, Gnrl (Yunan-Asya-yı Suğra Ordusu Kumandanı), General Papulas'ın Hatıraları, İstanbul, Askeri Matbaa, 1927, 188 s.
- PARDOE, Miss Julia, Yabancı Gözü ile 125 Yıl Önce İstanbul (Sultanım Şebri ve Türklerin Aile Hayatındaki Gelenekleri), çev.: Bedriye Şanda, İstanbul, İnkılâp ve Aks. Kitabevleri, 1967, 212 s.
- PEDRO, Pedro'nun Zorunlu İstanbul Seyahati, İstanbul, Güncel Yayıncılık, 1955.
- PICKTHALL, William M. Harpte Türklerle Birlikte 1914, çev.: Doç. Dr. Kemalettin Yiğiter, Ankara, Kültüri Bakanlığı Yayınları, 1990, IX+ 182 s.
- POOLE, Stanley Lane, Lord Stratford'un Türkiye Hatıraları, kısaltarak çev.: Can Yücel, Ankara, İş Bankası Yayınları, 1959, XLIII+278 s.
- PUŞKİN, Aleksandr Sergievic, Erzurum Yolculuğu, çev.: Z. Baştimar, Ankara, Yaba Yayımları, 1993, 91 s.
- RACZYNSKI, Edward, 1814'de İstanbul ve Çanakkale'ye Seyahat, çev.: Kemal Turan, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser Serisi, N: 150, 1980, 200 s. (Orj. Dziennik Podróży do Turcji Odbytej W Roku MDCCXIV Przez Edwarda Raczyńskiego, Wrocław (Breslau), 1821)
- SANDERS, Gnrl. Limann Von, Türkiye'de Beş Yıllı, İstanbul, Matbaası-i Askeriye, 1857-1921, 12-531 s. (Yeni Harflerle; Türkiye'de Beş Yıl, İstanbul, Burçak Yayımları, 1968).
- SLADE, Sir Adolphus, Kapitan Paşa ile Karadeniz'de Bir Seyahat, İstanbul, Hayat Tarih Mecmuası (ilate), 1972, 32 s.
- SPERCO, Willy, Yüzyl Bapında İstanbul, İstanbul, İstanbul Kütüphanesi, 1989.
- TCHITCHAGOFF, Türkiye, Arasturya ve Fransa'ya Karşı 1912 Rus Savaşı 'Amiral Tchitchagoff'ın Hatıraları, İstanbul, 1942, 39 s.
- THEVENOT, Jean, 1655-1656'da Türkiye, çev.: Nuray Yıldız, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser Serisi, N: 120, Kervan Kitapçılık, 1978, 243 s. (Orj. Voyages de M. de Thévenot en Europe, Asie et Afrique (1. Bölüm: Voyage du Levant), Paris, 1665)
- TİNAYRE, Marcelle, Bir Kadın Gezgin, Tinayre'nin Günlüğü, Osmanlı İzlenimleri ve 31 Mart Olayı, İstanbul, Aksoy Yayıncılık, 1998, 168 s.
- TİRPITZ, Tirpitz'in Hatıraları, çev.: Sait Talât, İstanbul, Deniz Matbaası, 1932, 481 s.
- TOTT, Baron De (Humbaracı Ahmed Paşa), 18. Yüzyılda Türkler, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser Serisi, N: 89, Kervan Kitapçılık, ty., 323 s.
- TOWSHEND, Gnrl Charles V.F., Irak Seferim, İstanbul, Matbaası-i Askeriyye, 1337, 494 s.
- TRİKUPİS, Gnrl, Nikolaos, General Trikupis'in Hatıraları, çev.: Ahmet Angın, İstanbul, Hüsnütabiat Matbaası, 1967, 17+2 s.
- UBUCİNİ, F. H. A., 1855'de Türkiye, 2 c., çev.: Ayda Düz, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser Serisi, N: 98-99, Kervan Kitapçılık, 1977, 159-149 s. (Orj. La Turquie Actuelle, Paris, Librairie de L. Hachette, 1855).
- UBUCİNİ, F. H. A. Türkiye 1850. 2 c. İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser Serisi, N: 63-64, Kervan Kitapçılık, (Orj. Letters sur la Turquie, Paris, 1851 (1 c.); ilaveli bs. 1853)
- VACALOPOULOS, Apostolos, Asırlar Boyunca Selânik I, İstanbul, Hayat Tarih Mecmuası (ilate), 1972, 52 s.
- WETT, Karl, Kelâmî Dergâhından Hatıralar, çev.: Echem Cebecioğlu, Ankara, Muradiye Kültür Vakfı Yayınları, 1993, 256 s.
- WHITE, George E., Bir Amerikan Misiyonerinin Mervîjîn Amerikan Koleji Hatıraları, çev.: Cem Tarık Yüksel, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1995, 346 s.
- WOODS, Sir Henry E., Türkîjî Anıları (Osmanlı Bahriyesinde Kırk Yıl 1869-1909), çev.: Em. Amiral Fahri Çoker, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1976, 328 s.
- WRATISLAW Boron W., Baron Wratislaw'ın Anıları (16. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğundan Çılgınlar), çev.: M. Süreyya Dilmen, İstanbul, Milliyet Gazetesi Yayınları, 1996, 181 s.
- _____, Türkiye'den Bazi Hatıralar, çev.: Server Yesari, İstanbul, Fazilet Matbaası, 1930, 27 s.
- _____, Yabancılara Göre Eski Türkler, 2. bs., haz.: Prof. Dr. A. Djevad, İstanbul, Yağmur Yayınları, 1974, 191 s. (Orj. Les Turcs d'après Les Auteurs Célèbres -Divers témoignages et opinions-, İstanbul, 1919.)
- _____, Türkiye'nin Dört Yılı, 1552-1556. El yazmasından yayımlanan: Manuel Serrano Y. Sanz, çev.: A. Kurutluoğlu, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser Serisi, N: 18, Kervan Kitapçılık, ty., 184 s.
- Ekalliyetlerin hatıraları,
- BAFRALI, Dr. Yanko, Yozgat Seyahatnamesi, İstanbul, Devlet Matbaası, 1928, 22 s.
- MİNTZURİ, Hagop, İstanbul Anıları (1897-1940), haz.: Necdet Sakaoğlu, çev.: Silva Kuyumcuyan, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, i60 s.
- BENBASSA, Esther, Son Osmanlı Hababahçı'sının Mektupları, çev.: İrfan Yalçın, İstanbul, 1998, 215 s. (Orj. Ungrand Rabbi Sépharade en Politique 1892-1923).
- SABUNCU, Luis, Yıldız Sarayı'nda Bir Papaz (Luis Sabuncu'nun Hatıraları 1888-1911), İstanbul, 1952, i56 s. (Arapça Elyazmadan Türkçe'ye Tercüme)